

INSTYTUT ARCHEOLOGII I ETNOLOGII
POLSKIEJ AKADEMII NAUK
DAWNIEJ INSTYTUT HISTORII KULTURY MATERIALNEJ PAN

KWARTALNIK
HISTORII KULTURY
MATERIALNEJ

ROK LXV

WARSZAWA 2017

NR 1

REDAKCJA I KOMITET REDAKCYJNY

Redaktor — Andrzej Klonder
Zastępcy Redaktora — Elżbieta Mazur, Martyna Milewska
Sekretarze Redakcji — Magdalena Bis, Ludmiła Paderewska
Członkowie Komitetu — Maria Bogucka, Jarosław Dumanowski,
Andrzej Janeczek, Leszek Kajzer, Jan Klápště,
Elżbieta Kowalczyk-Heyman, Jerzy Kowalczyk,
Jerzy Kruppé, Maria Nietyksza, Raimo Pullat,
Janusz Sztetyło, Wojciech Szymański,
Andrzej Wyrobisz

Adres Redakcji:
00-140 Warszawa, Al. Solidarności 105
<http://www.iaepan.edu.pl/czasopisma/kwartalnik/index.html>
e-mail: kwartalnik@iaepan.edu.pl
tel. 22 620 28 81 w. 146

Wykaz recenzentów artykułów opublikowanych w roczniku 2016:

Jerzy Kruppé (Uniwersytet Warszawski)
Marta Młynarska-Kaletyn (IAE PAN)
Maria Nietyksza (Uniwersytet Warszawski)
Patrycja Prządka-Giersz (Uniwersytet Warszawski)
Piotr Taracha (Uniwersytet Warszawski)
Jerzy Urwanowicz (Uniwersytet w Białymstoku)

Skład i łamanie:
Krzysztof Anuszewski, tel. 22 629 44 78

Druk i oprawa:
Partner Poligrafia sp. z o.o.
ul. Zwycięstwa 10, 15-703 Białystok

Nakład 400 egz. Arkuszy wydawniczych 11,5. Papier offset 80 g.
Oddano do składania w lutym 2017 r., druk ukończono
w kwietniu 2017 r.

SPIS TREŚCI

STUDIA I MATERIAŁY

Małgorzata Delimata-Proch, Wypadki losowe oraz inne „wielkie niebezpieczeństwa” w świetle księgi cudów i łask Matki Bożej Świętogórskiej (XVI–XVIII w.)	3
Bożena Popiołek, Urszula Kicińska, Panie Zamoyskie: Anna Franciszka z Gnińskich, Teresa z Potockich i Urszula z Kalińskich — okruchy biografii w świetle korespondencji i aktów ostatniej woli	19
Wojciech Jerzy Górczyk, Cmentarz parafialny w Opinogórze i kaplica grobowa hrabiów Krasieńskich	39
Jerzy Żywicki, Początki budownictwa żelbetowego w Lublinie	55

ŹRÓDŁA

Katarzyna Pękacka-Falkowska, Inwentarz pośmiertny łaźiebника toruńskiego Johanna Zandera (1709)	79
---	----

RECENZJE

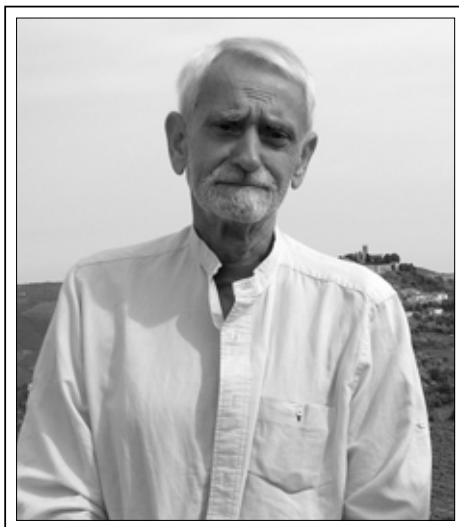
Piotr Plisiecki, <i>Rudy i rudnicy na obszarze średniowiecznej Lubelszczyzny (do schyłku XVI wieku)</i> — Elżbieta Kowalczyk-Heyman	97
Wojciech Siwiak, <i>Życie codzienne mieszkańców Bydgoszczy od XIV do XVIII wieku (w świetle wybranych źródeł kultury materialnej)</i> — Magdalena Bis	102
<i>Staropolskie przepisy kulinarne. Receptury rozproszone z XVI–XVIII w. Źródła drukowane</i> , wyd. i oprac. Jarosław Dumanowski, Dorota Dias-Lewandowska, Marta Sikorska — Andrzej Klonder	106
Ewa Barylewska-Szymańska, <i>Od piwnic po strych. Wnętrza domów gdańskich drugiej połowy XVIII wieku</i> — Magdalena Bis	108

SPRAWOZDANIA I ZAPISKI

<i>Użytki w świetle źródeł archeologicznych i historycznych</i> , red. Justyna Żychlińska, Anetta Głowacka-Penczyńska, Andrzej Klonder — Magdalena Bis	119
<i>Egodokumenty. Tradycje historiograficzne i perspektywy badawcze</i> , red. Waldemar Chorążyczewski, Arvydas Pačevicius, Stanisław Roszak — Andrzej Klonder	124
<i>Von Degen, Segeln und Kanonen — Der Untergang der Prinzessin Hedvig Sofia</i> , red. Kirsten Bauman, Rolf Bleile — Andrzej Klonder	125

KRONIKA NAUKOWA

Pamięci profesora Leszka Kajzera (11 VIII 1944–25 IX 2016) — Stanisław Kołodziejcki	127
„ <i>Inter arma non silent musae</i> . Rezydencja i wojna”, XI konferencja naukowa z cyklu „Interdyscyplinarne badania założeń rezydencjonalnych i obronnych”, Warszawa, 6 grudnia 2016 r. — Wojciech Bis	131
„Zamek Książąt Mazowieckich w Ciechanowie — nowe spojrzenie”, konferencja w Ciechanowie, 10 października 2016 r. — Aleksandra Lis	135
Michael Moosbrugger, „Winemaking in the Danube Area in the early 19th century”, odczyt w Klubie Historii i Kultury Wina przy Oddziale Warszawskim Stowarzyszenia Historyków Sztuki, Warszawa, 26 października 2016 r. — Gabriel Kurczewski	136

Pamięci profesora Leszka Kajzera
(11 VIII 1944–25 IX 2016)

Prof. dr hab. Leszek Kajzer, archeolog, wybitny znawca epoki średniowiecza i czasów staropolskich, urodził się 11 sierpnia 1944 r. w Milanówku koło Warszawy. Mając sześć lat z powodów zdrowotnych wyjechał wraz z ojcem do dziadków mieszkających w Łodzi i z tym miastem związany był do końca życia. Tu zdał egzamin dojrzałości w 1962 r. i tegoż roku podjął studia na Wydziale Filozoficzno-Historycznym Uniwersytetu Łódzkiego.

Nie znamy do końca motywów wyboru kierunku studiów, którym była archeologia. Jak świadczą późniejsze dokonania Leszka Kajzera, pomysł na dalsze życie był w pełni trafny. Wyborowi przyszłego zawodu sprzyjała zapewne ogólna atmosfera w Polsce, przygotowującej się do obchodów wielkiej rocznicy tysiąclecia Państwa Polskiego, w uczczeniu której archeolodzy odegrali ważną rolę, podejmując interdyscyplinarne i rozległe studia nad poznaniem pierwocin naszej ojczyzny. Do tej problematyki nawiązywał w dużej mierze również temat pracy magisterskiej Leszka Kajzera *Współczesny stan badań nad zagadnieniem ciągłości osadnictwa*, napisanej w 1967 r. pod kierunkiem wybitnego uczonego, twórcy łódzkiego ośrodka archeologicznego, prof. dr hab. Konrada Jażdżewskiego.

Bezpośrednio po studiach przyszły profesor został zaangażowany na stanowisku asystenta w Zakładzie Archeologii Polski Środkowej Instytutu Historii Kultury Materialnej Polskiej Akademii Nauk. Tu wraz z Zofią Wawrzonowską i Marianem Głoskiem tworzyli nową jednostkę naukową — Pracownię Historii Dawnego Uzbrojenia, której podstawowym zadaniem było zewidencjonowanie i skatalogowanie zabytków średniowiecznej broni i oprządzenia jeździeckiego w polskich zbiorach. Prace prowadzone pod kierunkiem znakomitego bronioznawcy i archeologa prof. dr hab. Andrzeja Nadolskiego zmierzały do stworzenia podstawy źródłowej do katalogu obejmującego uzbrojenie i ubiór rycerski w średniowiecznej Polsce. Nie ograniczono się jednak tylko do zewidencjonowania oryginalnych zabytków tej kategorii, lecz starano

się rozpoznać również zbiór przedstawień ikonograficznych zbrojnych. Leszkowi Kajzerowi przypadł równie wdzięczny, jak i nietławy temat, a mianowicie uzbrojenie i ubiór rycerski w średniowiecznej Małopolsce w świetle źródeł ikonograficznych. Trudności, które spiętrzyły się przed bardzo młodym wówczas badaczem, wynikały ze stosunkowo słabego stanu poznania tej problematyki i konieczności dogłębnego opanowania przez badacza warsztatu typowego dla historyka sztuki. Niewątpliwie stresująca — jak się to dzisiaj określa — była również świadomość wkraczania na obszar zainteresowania i kompetencji uznanych już autorytetów w dziedzinie bronioznawstwa działających w Krakowie, a więc profesorów Zbigniewa Bocheńskiego i Zdzisława Żygulskiego jun. Uwieńczeniem tych trudnych studiów była nie tylko rozprawa doktorska obroniona w 1973 roku, lecz także wydana trzy lata później książka pt. *Uzbrojenie i ubiór rycerski w średniowiecznej Małopolsce w świetle źródeł ikonograficznych*, bardzo wysoko oceniona przez recenzentów.

Studia nad średniowiecznym uzbrojeniem, aczkolwiek zaowocowały licznymi publikacjami i uznaniem dla dokonań młodego wszak badacza, przestały wkrótce być wiodącym tematem dociekań naukowych Leszka Kajzera. Głównym polem Jego zainteresowań stała się problematyka budownictwa obronno-rezydencjonalnego w czasach wczesnohistorycznych oraz okresach późniejszych. Wkrótce uzyskał pozycję niekwestionowanego autorytetu w tej dziedzinie. Sprzyjała temu również zmiana miejsca zatrudnienia. W 1978 r. Leszek Kajzer objął stanowisko adiunkta w Katedrze Archeologii Uniwersytetu Łódzkiego. Z badaniami nad tym zagadnieniem zetknął się już przy końcu swych studiów, gdy to uczestniczył w eksploracjach doc. dr Janiny Kamińskiej reliktyw obronnych założeń, określanych mianem gródków stożkowatych. Znaczący przyrost źródeł pozyskanych w trakcie prac wykopaliskowych nie szedł jednak w parze z teoretycznymi dociekaniami nad funkcją i datowaniem tych specyficznych obiektów. Studia takie przeprowadził Leszek Kajzer, podejmując próbę osadzenia ich w odtwarzanym krajobrazie kulturowym średniowiecznej Polski. Wyniki analiz omówił w trzech ważnych rozprawach opublikowanych w „Kwartalniku Historii Kultury Materialnej”: *Uwagi o ewolucji wiejskich siedzib rycerskich w ziemiach łęczyckiej i sieradzkiej w XIII–XVI wieku* (1975), *W kwestii identyfikacji i datowania „grodzisk stożkowatych”* (1977), *O wieży, kamienicy i kasztelu w Polsce XVI wieku* (1980). Zwrócił uwagę, że nie wszystkie utarte i ugruntowane w literaturze poglądy na temat funkcji poszczególnych założeń, kierunków ich ewolucji oraz datowania faz rozwojowych są prawidłowe. Wśród przedstawionych postulatów badawczych, które mogłyby przyczynić się do skonstruowania obrazu nasycenia ziem Korony murowanymi dworami, na pierwszym miejscu wymienił badania terenowe i kwerendę w źródłach pisanych, a szczególnie w archiwalnych zbiorach inwentarzy dóbr, które wciąż są słabo rozpoznane i wykorzystywane w studiach nad historią budownictwa rezydencjonalnego w Polsce.

Tak ukierunkowane studia Leszek Kajzer prowadził przez wiele lat, ich plonem była rozprawa habilitacyjna pod tytułem *Studia nad świeckim budownictwem obronnym województwa łęczyckiego w XIII–XVII wieku*, opublikowana w 1980 r. Była to pierwsza w Polsce monograficzna próba ujęcia zagadnienia, oparta na szerokiej bazie źródłowej, którą tworzyły wyniki kwerend w księgach ziemskich i grodzkich. Równorzędną rolę pełniły rezultaty terenowych rozpoznaw archeologicznych prowadzonych na terenie Polski środkowej przez samego Autora oraz jego współpracowników z ośrodka łódzkiego. W cztery lata później opublikował kolejną, podobną monografię, zatytułowaną *Dwory obronne Wieluńskiego w XIII–XVII wieku* (1984), zaś w 1986 roku ukazała się następna, napisana wspólnie z Jerzym Augustyniakiem, pod tytułem *Wstęp do studiów nad świeckim budownictwem obronnym sieradzkiego w XIII–XVII/XVIII wieku*.

Ogromny dorobek naukowy sprawił, że w 1991 roku Leszek Kajzer, mając zaledwie 47 lat, uzyskał tytuł naukowy profesora. Po osiągnięciu kresu w zdobywaniu stopni naukowych, przed nowym, ambitnym profesorem pojawiła się perspektywa stworzenia „własnej szkoły” archeologii historycznej. Budowie warsztatu lub jego doskonaleniu u archeologów wkraczających swymi studiami w czasy historyczne, a więc podejmujących m.in. rozpoznania budowli muro-

wanych, miała służyć kolejna książka *Wstęp do badań archeologiczno-architektonicznych* (1984). Była to pierwsza próba w polskiej literaturze archeologicznej omówienia metodyki badania zabytków architektury. A potrzeba powstania takiego podręcznika była paląca, skoro okazało się, że nagły rozwój badań wykopaliskowych na stanowiskach późnośredniowiecznych i nowożytnych na przełomie lat sześćdziesiątych i siedemdziesiątych minionego stulecia stał się zjawiskiem nieprzemijającym, a ich przyrost liczbowy zaczął być gwałtowny. Aczkolwiek Autor publikacji zaznaczył, że jest to jedynie skrypt dla studentów archeologii, praca ta stała się obowiązkowym podręcznikiem dla wszystkich prowadzących rozpoznania archeologiczno-architektoniczne, przewodnikiem postępowania badawczego, począwszy od przygotowania eksploracji, a kończąc na opracowaniach wyników.

Doskonaleniu warsztatu badawczego adeptów archeologii historycznej służyła również następna publikacja książkowa Profesora *Wstęp do archeologii historycznej w Polsce* (1996). Praca zawiera obszernie omówienie niemal wszystkich ważniejszych problemów, z którymi stykają się w swych kameralnych studiach i badaniach terenowych archeolodzy specjalizujący się w tej dziedzinie. Wśród najważniejszych publikacji Leszka Kajzera należy wymienić również obszernie studium zatytułowane *Zamki i społeczeństwo. Przemiany architektury i budownictwa obronnego w Polsce w X–XVIII wieku*, wydane jeszcze w 1993 r. Stanowi ono niewątpliwie przełom w spojrzeniu na polskie zamki i inne budowle wyposażone w bardziej lub mniej skuteczne i rozległe systemy fortyfikacyjne. Jest to doskonała panorama ewolucji budownictwa obronnego od wczesnego średniowiecza aż do upadku Rzeczypospolitej Szlacheckiej, zarysowana na tle zachodzących w ciągu wieków przemian politycznych, społecznych i ekonomicznych. Na wspomnienie zasługuje również monumentalny *Leksykon zamków w Polsce* (2001), zaopatrzone w obszerny wstęp autorstwa Profesora, poprzedzający część katalogowo-albumową, w której opracowaniu miałem zaszczyt uczestniczyć wraz z Janem Salmem.

Nawet tak krótko i wybiórczo zarysowany dorobek pisarski Profesora, na który się składa blisko 600 publikacji¹, jest imponujący. Zbiór ten tworzą w większości ważne studia, wnoszące wiele nowych ustaleń, korekt i uzupełnień do dotychczasowej wiedzy, wytyczające nowe lub słabo dotychczas uprawiane kierunki badań. Jego artykuły były publikowane nie tylko w Polsce, lecz również w cenionych periodykach i innych wydawnictwach zagranicznych. Ogromny dorobek Profesora w zakresie publikacji jest wynikiem olbrzymiej Jego pracowitości i doskonale zorganizowanego warsztatu. Poziom tych prac i ich zakres merytoryczny miał z kolei źródło w opanowaniu warsztatu badawczego kilku dyscyplin pokrewnych, umiejętnościach analizy różnych kategorii źródeł oraz w zdolności syntetycznego ujmowania zjawisk historycznych. Leszek Kajzer był też autorem bardzo licznych recenzji, publikowanych przeważnie w „Kwartalniku Historii Kultury Materialnej”. Nie są to zwyczajne prezentacje treści ocenianych prac, ale niejednokrotnie obszernie studia, w sposób znaczący wzbogacające rezultaty uzyskane przez ocenianych autorów lub zwracające uwagę na inne możliwości interpretacji prezentowanych wyników badań. Zarówno finezyjnie złośliwe cenzurki, jak i pełne pochwał opinie cechował obiektywizm i walor sprawiedliwej oceny autentycznych osiągnięć badaczy.

Profesor nie był jedynie naukowcem gabinetowym, jak można by wnioskować z obfitości Jego dorobku pisarskiego. W dziedzinie badań archeologicznych i archeologiczno-architektonicznych miał równie imponujące osiągnięcia, których szczegółowo omówić w tym miejscu nie sposób. Łatwo je zresztą można ocenić na podstawie tytułów publikowanych sprawozdań z eksploracji, opracowań cząstkowych i całościowych monografii. Niezmiernie rzadki to bowiem w naszej dyscyplinie przypadek, aby aktywność terenowa archeologa znajdowała tak wierne odbicie w jego publikacjach. Spośród kilkudziesięciu obiektów poddanych przez Profesora rozpoznaniom archeologiczno-architektonicznym najliczniejszą grupę stanowiły zamki i dwory

¹ Ostatnie zestawienie (do początku 2014 r.) znajdujemy w publikacji *Profesor Leszek Kajzer*, wydanej w serii *Sylwetki łódzkich uczonych*, nr 116, Łódź 2014.

obronne. W tej dziedzinie wiedzy stał się też niekwestionowanym autorytetem wśród europejskich kastellologów.

Nie szczędził też Profesor wysiłku, by poznać metodami wykopaliskowymi funkcję wielu obiektów, które przez większość archeologów są określane terminem pozbawionym zupełnie treści historycznych, a więc tzw. grodzisk stożkowatych. Jego badania doprowadziły do zidentyfikowania tych relikwów budowli jako obronne siedziby konkretnych rodzin szlacheckich. Ostatnią grupą obiektów, w których poznanie angażował się Profesor prowadząc badania terenowe, były klasztory i kościoły.

Poza publikacjami i eksploracjami terenowymi ważną formą oddziaływania Leszka Kajzera na prawidłowy rozwój studiów i badań archeologicznych nad polską i europejską kulturą materialną okresu średniowiecza i czasów nowożytnych był Jego udział w licznych sympozjach w kraju i za granicą. Obecność, referaty i głosy w dyskusji Profesora na licznych konferencjach pozwalały uczestnikom obrad nie tylko wysłuchać erudycyjnego wystąpienia, lecz najczęściej również błyskotliwego podsumowania całości obrad, wskazującego osiągnięte autentyczne rezultaty.

Bardzo istotne miejsce w działalności Leszka Kajzera zajmowała dydaktyka. Darzył swoich uczniów wielką życzliwością i stwarzał im dogodny klimat do rozwijania własnych zainteresowań badawczych. Drogą do osiągnięcia sukcesu w przyszłej pracy naukowej miał być — zdaniem Profesora — przestrzegany kanon: wierność zasadom etyki zawodowej, niezależność myśli, uczciwość, sumiennosc, docieklivosc i pasja w badaniach naukowych. Wykłady monograficzne, a przede wszystkim Jego seminarium z archeologii historycznej, na które raz w miesiącu zjeżdżała do Łodzi spora grupa badaczy z wielu ośrodków naukowych kraju, przyczyniły się w dużej mierze do ukształtowania pokolenia polskich archeologów-mediewistów, będących faktycznie lub uważających się za uczniów Profesora Leszka Kajzera.

Ogromny dorobek naukowy Leszka Kajzera i Jego autentyczne zaangażowanie w życie akademickie skłoniły Jego współpracowników i zwierzchników, by zaproponować Mu stanowisko kierownika Katedry Archeologii UŁ. Funkcję tę pełnił z dużymi sukcesami w latach 1992–1996, po czym objął godność dyrektora Instytutu Archeologii tejże uczelni. Pogarszający się stan zdrowia sprawił, że Profesor nie kandydował już na to stanowisko w wyborach w 2008 r., pozostał natomiast kierownikiem Katedry Archeologii Historycznej.

Uznanie dla dokonań Profesora, opinia wybitnego znawcy wielu zagadnień z dziedziny historii, historii sztuki i archeologii sprawiły, że wiele naukowych towarzystw, komitetów i komisji w kraju i za granicą powierzało Mu ważne funkcje. Leszek Kajzer pełnił zatem godności: członka Comité permanent „Castrum Bene”, członka komitetu „European Symposium for Teacher of Medieval Archaeology”, przewodniczącego Rady Naukowej Instytutu Archeologii i Etnologii PAN, zastępcy przewodniczącego Rady Naukowej Uniwersyteckiego Centrum Archeologii Średniowiecza i Nowożytności, członka Polskiego Komitetu Narodowego ICOMOS, Komitetu Nauk Pra- i Protohistorycznych PAN oraz wiceprzewodniczącego Komisji Archeologii Średniowiecza i Nowożytności tegoż Komitetu, Rzecznawcy Ministra Kultury do spraw archeologii, eksperta Uniwersyteckiej Komisji Akredytacyjnej w zakresie archeologii. Był ponadto członkiem muzealnych rad naukowych i towarzystw naukowych, a także Komitetów Redakcyjnych (m.in. „Kwartalnika Historii Kultury Materialnej”).

W ostatnich latach z ogromnym niepokojem patrzyliśmy na heroiczne zmagania Leszka Kajzera ze śmiertelną chorobą. Odszedł wybitny uczony humanista, mentor i nauczyciel, a dla wielu po prostu Przyjaciel.

Stanisław Kołodziejcki

(Kraków)